

Hikmet Yurdu, Ocak – Haziran 2011, Yıl: 4, C: 4, Sayı: 7, ss. 199 - 215

İslam Hukuk Tarihinde Fukaha-i Seb'a Ve Usuldeki Yöntemleri

Recep Özdemir

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı

Yüksek Lisans Öğrencisi

Özet:

Fukahayı Seb'a, Medine'de yaşayan tabiilerden yedi fakih için kullanılan bir tabirdir. Genel olarak Said b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Süleyman b. Yesar, Harice b. Zeyd, Ubeydullah b. Abdullah, Kasım b. Muhammed ve Ebu Bekr b. Abdurrahman yedi fakih arasında sayılmaktadır. Bu fakihlerin temel özelliği, Ehl-i Hadis ekolünün ilk örneklerini teşkil etmeleri ve Amel-i Ehl-i Medine kavramının usulde bir delil olarak kullanılmasında öncülük etmeleridir. Biz bu çalışmamızda, Fukaha-i seb'ayı meydana getiren fakihlerin hayatları hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, bu tabirinin ortaya çıkış sebeplerini ve bu tabiilerin fıkıh usulünde kullanmış oldukları yöntemleri inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Said b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Süleyman b. Yesar, Harice b. Zeyd, Ubeydullah b. Abdullah, Kasım b. Muhammed, Ebu Bekr b. Abdurrahman, fukaha-i Seb'a, Amel-i Ehl-i Medine, Ehl-i Hadis

Abstract:

Fukaha-i Seb'a (Seven Fakih) in History of Islamic Juristic

Fukaha-i Seb'a is a phrase which live in that time in Medine from tabiin. Generally Said b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Süleyman b. Yesar, Harice b. Zeyd, Ubeydullah b. Abdullah, Kasım b. Muhammed and Ebu Bekr b. Abdurrahman are accepted in fukaha-i seb'a. Natura feature of the fukaha-i seb'a is that persons accepted first representatives in Ahl al-Hadisth and there usage amel ahl al-madine in juristic method (usul). In this article we will introduce about their lives and we try to show their juristic methods.

Key Words: Said b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Süleyman b. Yesar, Harice b. Zeyd, Ubeydullah b. Abdullah, Kasım b. Muhammed, Ebu Bekr b. Abdurrahman, Fukaha-i Seb'a, Amel Ehl al-Madina, Ehl al-Hadisth.

Giriş

Fukahayı Seb'a, Medine'de yaşayan tabîilerden yedi fakih için kullanılan bir tabirdir. Bunların kimler olduğu konusunda kaynaklarda farklı iddialar yer almakla birlikte genel olarak Said b. Müseyyeb (h. 94)¹, Urve b. Zübeyr (h. 119/120)², Süleyman b. Yesar (H. 100/107)³, Harice b. Zeyd (h. 100)⁴, Ubeydullah b. Abdullah (h. 98)⁵, Kasım b. Muhammed (h. 107)⁶

¹ Hz. Ömer'in hilâfetinin üçüncü yılı doğan Said b. Müseyyeb Tabîilerin reisi olarak bilinmektedir. Sa'd b. Ebî Vakkas ve Ebû Hureyre gibi bir grup sahâbiden ve Peygamber efendimizin hanımlarından hadis dinlemiştir. Ebû Hureyre'nin kızı ile evli idi ve hadislerin çoğunu da Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir. Geniş ilmi, sağlam diyaneti, hakka bağlılığı, hakkı söyleyişi, fıkıhçılığı ve saygı değerliği ile önemli bir mertebeye yükselmiştir. Sahabenin yanında bile fetva vermekten geri durmamıştır. Said b. Müseyyeb'in vefat tarihi kesin bilinmemekle birlikte bir rivayete göre o, Velid b. Abdülmelik'in hilâfeti zamanında hicrî 94 senesinde 79 yaşında iken Medine'de vefat etmiştir. Geniş bilgi için bakınız: İbn Kuteybe, el-Ma'arrif, Daru'l mea'rif baskısı, Kahire, trs. s. 437; İbn Hallikan, Vefayat'ül-A'yan, Daru'l-Sadr, Beyrut, trs., C.II, s.375-76. ;İbn Sad, Tabakatu'l Kübra, Kahire, 2001, C.II, s.325; Abdülvahhab Hallaf, İlk Dönem İslam Hukuku, Trc. Abdulhadi Timurtaş, Pınar Yay., İstanbul, 2006, s. 92-93. ; Muhammed el-Hudari, Tarih-i Teşr'i-i İslam, 1960, Mısır, s.150. ; Ebu İshak Şirazi, Tabakatu'l Fukaha, Beyrut, 1970, s.58.

² Urve, cennetlik oldukları müjdelenmiş on sahâbeden biri olan Zübeyr b. Avvam'ın oğludur. H. 26 yılında Hz. Osman'ın halifeliği devrinde doğdu. Künyesi Ebu Abdullâh'dır. Kureyş kabilesinin Esed oğullarındandır. Zübeyr, Resûlulâh (SAV)'ın halası Safiyye'nin oğludur. Urve'nin annesi Hz. Ebu Bekir'in kızı Zatünnitakayn Esmâ'dır. Esmâ cennetliklerin yaşlılarından biridir. Urve, Abdullah ile ana baba bir öz kardeşidir. Musâb ise Urve ile Abdullah'ın ana bir kardeşleridir. Urve b. Zubeyr, Medine yakınında kendisine ait "fur" denilen köyde hicretin (93) veya (94) yılında vefat etti. Orada defnedildi. Geniş bilgi için bakınız: Ali Özek, Hadis Ricali, İstanbul ; Muhammed el-Hudari, s. 151.; İbn Sad, C.II, s.333.;Şirazi, s.59.

³ Künyesi Ebu Eyyüb Abdurrahman'dır. Hz. Peygamber'in eşi Meymune'nin azatlı kölesidir. Süleyman bin Yesâr, Meymune, Aişe, Ebu Hureyre, İbn-i Abbas, Zeyd bin Sabit hazretlerinden ve diğer zatlardan hadis rivayet etti. Hasan bin Muhammed bin el-Hanefiyye, kendisinin Said bin el-Müseyyeb'den daha keskin zekâlı olduğunu söyler. H. 107'de, başka bir rivayete göre H.100 yılında vefat etti. Geniş bilgi için bakınız: Şirazi, s.60; Mennâ' el-Kattan,riyad, 1996, s. 311; M. Yusuf Musa, s. 51.

⁴ Tam ismi Ebu Zeyd Harice b. Zeyd b. Sabit'tir. Hicri 30 yılında dünyaya geldi. Hz. Ömer döneminde idrak etti. Ensardan ve Beni Neccar kabilesinden meşhur sahâbi Zeyd b. Sabit'in oğludur. Ömer b. Abdülaziz'in Medine valiliği sırasında danışma kuruluna seçtiği on âlimden biri olan Harice'nin feraiz ilmi ve divan katipliği sahalarında uzman olduğu ve başka husularda fetvasına başvurulduğu kaydedilir. Harice b. Zeyd, H.100 yılında Medine'de vefat etmiştir. Cenaze namazını Medine valisi Ebu Bekir b. Hazm kıldırmıştır. Geniş bilgi için bakınız: İbn Hallikan, C. II, s. 223; İbn Sad, C. III, s. 486; Şirazi, s.60; M. Yusuf Musa, s. 50; Mehmet Erdoğan, "Harice b. Zeyd Mad.", DİA, İstanbul, 1997, C. XVI, s. 168; İbn Kuteybe, el-Ma'arif, Kahire, Daru'l Mearif baskısı, trs. s. 250

⁵ Ubeydullah b. Abdullah, Huzeyl kabilesindedir. Künyesi Ebu Abdullâh'tır. Tabiinin büyüklerinden âlim fakih bir zattır. Sahâbi olan Abdullah b. Mes'ud'un kardeşi olan Utbe b. Mesud'un oğludur. Ubeydullah Kureyşin eşrafındandır. Cahiliyyet devrinde dedelerinden biri olan "Subh b. Kâhil" kavminin başkanıydı. Ubeydullah b. Abdullah, belli-başlı tabîilerdendir. Kendisi İbn Abbâs, Hz. Âişe ve Ebû Hureyre'den hadis dinlemiş ondan da Ebu'z-Zenad, Zühri ve diğer bazıla-

ve Ebu Bekr b. Abdurrahman (h. 107)⁷ yedi fakih arasında sayılmaktadır.⁸ Bunlardan ilk altısının üzerinde ittifak olmakla birlikte yedinci fakih olarak Ebu Bekir b. Abdurrahman yerine kimi zaman Ebu Seleme b. Abdurrahman, kimi zaman da Salim b. Abdullah gösterilmektedir.⁹ Bu yedi fakihin temel özelliği, fıkıh tarihinde Ehl-i Hadis olarak bilinen ekolün nüvesini oluşturmaları ve Amel-i Ehl-i Medine kavramının fıkıh usulünde bir delil olarak kullanılmasında öncülük etmeleridir.

Biz bu çalışmamızda, Fukaha-i Seb'a tabirinin ortaya çıkış sebeplerini ve Fukaha-i Seb'ayı teşkil eden tabiinlerin fıkıh usulünde kullanmış oldukları yöntemleri incelemeyi amaçlamaktayız.

1. Fukaha-i Seb'a Kavramının Ortaya Çıkışı

Erken dönem fıkıh metinlerinde rastlanmayan Fukaha-i Seb'a kavramının ilk defa İbn-i Nedim'in(ö. 385) el-Fihrist adlı eserinde zikrettiği İbn Ebi'z-Zenad'ın(ö. 174) "Kitâb Reyü'l-Fukaha el-Seb'a min Ehli'l-

nı rivayet etmiştir. Ubeydullah b. Abdullah, Hicri 98'de Medine'de vefat etmiştir. Geniş bilgi için bakınız: Mennâ' el-Kattan, s. 309;Şirazi, s.60

⁶ Hz. Osman'ın halifeliği zamanında doğdu. Annesi Sevde isimli bir ümmüveleddir. Bir süre halası Hz. Aişe'nin yanında kalmıştır. "Fukahây-i Seb'a"dan olan Kasım b. Muhammed'in Mescid-i Nebvi'de ders halkası vardı. Kasım b. Muhammed, babaannesi Esmâ bint Umeys, Zeyneb bint Cahş, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Ebu Hureyre, Muaviye b. Ebu Sufyan, Abdullah b. Amr el-As gibi zatlardan hadis rivayet etti. Kendisinden de, Yahya b. Said, Ali b. Ebu Talha, Şa'bi, Nafi', Salim b. Abdullah b. Ömer, Ebu Bekir b. Hazm, Malik b. Dinar, İbn Şihab ez-Zuhri, İbn Ebu Müleyke gibi şahsiyetler rivayet etmiştir. Müşellel'de defnedilen Kasım'ın vefat tarihiyle ilgili ihtilaf- lar olmakla birlikte hakim görüşe göre H.107'de vefat etmiştir. Geniş bilgi için bakınız: İbn Hallikan, , C. IV, s. 59; Şirazi, s.59; İbn Sa'd, C. II, s. 330; Mennâ' el-Kattan, s. 312 ;Cengiz Kallek, "Kasım b. Muhammed Mad.", *DİA*, İstanbul, 2001, C. XXIV, s. 545.; Yusuf Musa, s.50.

⁷ Hz. Ömer'in hilafeti sırasında doğdu.Tabiilerin ileri gelenlerindedir. Kureyş Rahibi diye adlandırılır. Künyesi Ebu Abdurrahman'dır. Dedesi seçkin bir sahâbi olan Haris b. Hişam'dır. Babası Hz. Osman döneminde mushafların çoğaltılmasıyla görevlendirilen heyetin içinde yer alan ve önde gelen tabiilerden sayılan Ebu Abdurrahman, hadis ilimlerinde önde gelen bir ailede yetişti. Ebu Bekir, hadis ve fıkıh alanında iyi bir tahsil gördü. Birçok seçkin sahâbi ve tabiinden hadis rivayet etti. Kendisinden ise oğulları, Abdülmelik, Ömer ve Seleme'nin yanısıra Amr b. Dinar, Mücahid b. Cebr, Şa'bi, Zühri gibi pek çok alim hadis rivayet etmiştir. Ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybeden Ebu Bekir H. 94 yılında vefat etti. Geniş bilgi için bakınız: Şirazi, s.59; M. Özgü Aras, "Ebu Bekir b. Abdurrahman Maddesi", *DİA*, İstanbul, 1994,C. X, s. 109; İbn Sa'd, Tabakat, C. V, s. 207-209; İbn-i Hallikan, C. I, s. 282-283.

⁸ M. Yusuf Musa, *Fıkıh-i İslam Tarihi*, İstanbul, 1983, s. 49; Cengiz Kallek, "Fukaha-i Seb'a mad", *DİA*, İstanbul, 1996, C.XIII, s.214

⁹ İsmail Hakkı İzmirli, *İlm-i Hilaf*, Sadeleştiren: Ali Duman, Malatya, 2004, s.72

Medine ve Mahtefu fihî"adlı eserinde zikrettiği görülmektedir.¹⁰ Tabakat sahibi İbn Sa'd (ö. 230) da Fukaha-i Seb'a'yı teşkil eden fahihlerden bazılarının listelemesini yapar, fakat eserinde bu terimi zikretmez.¹¹ Her ne kadar Medine'de ikamet eden ve mücerret reyden kaçınarak hadisler arasında tercih şeklinde içtihad etmekle meşhur olan yedi Tabiin için kullanılan Fukaha-i Seb'a kavramının kullanılmaya başlanması kesin tarihi bilinmemekle birlikte, İbn Nedim(ö. 385) ve İbn Sa'd'(ö. 230)ın verdiği bilgilerden hareketle bu tabirin hicri II. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığı söylenebilir.¹²

İlk fıkıh ekolü olarak kabul edilmesi mümkün olan Fukaha-i Seb'a'nın ortaya çıkışının çeşitli nedenleri vardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Bu nedenlerin ilki Hz. Peygamber'in vefatında sonra vuku bulan meselelere çözüm bulma yolunda nasslardan hüküm istinbat etme metotlarının farklılaşması süreciyle yakından ilgilidir.

Sahabe zamanında içtihat faaliyetleri önce Kur'an ve Sünnete başvurmak, meselenin hükmü bu iki kaynaktan bulunmazsa re'ye ile içtihadla başvurmak şeklinde tezahür ediyordu. Fakat re'yi kullanmak açısında bütün sahabeler aynı seviyede değildi. Zira, Hz. Ömer, Abdullah b. Mesud gibi sahabiler re'ye çok başvururken; Zübeyr b. Avvam, Abdullah b. Ömer gibi sahabeler re'ye çok az başvuruyordu. Abdullah b. Ömer, Zübeyr, İbn Abbas, Amr b. As gibi Sahabiler, nassların hüküm bildirdiği alanlarda ihtiyatlı davranarak, mücerret re'y ile içtihat etmekten ziyade nassa sarılmayı tercih ederlerdi. Daha sonra Tabiundan da bunların yolunu takip edip re'yden kaçınanlar oldu.¹³

Medine'de teşekkül etmeye başlayan Ehl-i Hadis'in üstadları olan Sahabilerden etkilen Tabiin de onların yolunda gidip mücerret re'yle fet-

¹⁰ İbn Nedim, el-Fihrist, Kahire, 1971, s. 315.

¹¹ İbn Sa'd, C. V, s.334.

¹² Cengiz Kallek, "Fukaha-i Seb'a mad", DİA, İstanbul, 1996, C.XIII, s.214

¹³ Mustafa Ahmet el-Zerka, İslam Hukuk Ekolleri, Trc: Ali Pekcan, İstanbul, 2007, s.95.

va vermek yerine, nassa sarılmaya başladılar. Medine'de Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sabit, Ebu Musa el- Eşari gibi re'ydin kaçınan sahabilerin yöntemini benimseyen birçok Tabiin bulunmakla beraber, bunların içinde öne çıkan ve bazen de fetva vermekten kaçınmayan tabiiler de oluyordu. İşte Medine'de fetva vermekle öne çıkan ve meşhur olan Tabiilerden yedisine İslam fıkıh tarihinde Fukaha-i Seb'a denilmesi, Sahabe döneminde bile fetva verecek seviyede fıkhıta üst bir mevki kazanmış olmalarıdır.¹⁴

2. Her bölgenin kendi has özelliklere sahip olması Fukaha-i Seb'a'nın oluşmasının ikinci sebebi olarak görülebilir. Zira, Fukaha-i Seb'a'nın oluştuğu şehrin Medine olması ve bu şehirde hadis rivayetinin yoğun bulunması, Fukaha-i Seb'a'nın sahabeden üstadları olan, Zeyd b. Sabit¹⁵, Abdullah b. Ömer, Ebu Musa el- Eşari gibi sahabilerin burada ikamet etmesi bu iddiayı güçlendirmektedir.¹⁶

Kur'an'ın ahkama yönelik ayetlerinin büyük çoğunluğunun nazil olduğu Medine şehri, İslam Peygamberinin, nübüvvetinin ikinci ve önemli kısmının geçirdiği, toplumu hukuki, siyasi, dini açısından şekillendirdi, İslam başkentiydi. Aynı zamanda Peygamber sonrasında, başta Raşit halifeler olmak üzere ahabın büyüklerinin yaşadığı, dinin temel merkeziydi. Medine'nin, İslam sahip olduğu bu değer, ilim bakımından da Medine'yi öne çıkarmaktaydı. Gerek Peygamber döneminde gerekse Ondan sonra, İslam'a yeni girenler, dinini iyi öğrenmek isteyenler hep Medine'ye hicret etmekteydi. Zira, İslam'ın iki temel kaynağı Kur'an ve Sünnet'tin şekillendiği yer Medine'ydi ve en azından Hz. Ömer'in hilafetinin sonlarına kadar ilim ve fıkıh merkezi olma özelliğini hiç kaybetmedi. Çünkü Hz. Ömer fakih sahabilerin Medine dışına çıkmasına izin vermemişti. Bundan dolayı Medine'desünnet ve hadis hayatı şekillendirmekteydi. Her ne kadar Hz. Ömer gibi hadis rivayetine karşı, bunun yerine

¹⁴ M. Yusuf Musa, s. 49

¹⁵ İbn-i Hacer, El-İsabe fi Temyizi's-Sahabe, Mısır, 1853, C. III, s. 51

¹⁶ M. Yusuf Musa, s.49.

re'y ve içtihadı, nassların ruhunu anlayarak hüküm çıkarmayı önemseyen sahabeler Medine'de olsa da Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Ömer, Ebu Musa el-Eşari gibi hayatı düzenlemeyi tercih eden sahabelerde çoğunlukta idi. Hadis rivayetine önem veren ve sünneti araştırmayı yaşam felsefesi haline getiren bu sahabeler Tabiinden pek çok kimseye dersler vermekteydi. Bu sebeple Medine'de tabiinlerden teşekkül eden bir gurup oluşmuştu. Bunların başında Fukaha-i Seb'a gelmekteydi.¹⁷

Elbette Medine'de fetva faaliyetleri sadece bu yedi şahsa ait değildi. Zira, bunların dışında kalan, İbn Şihab ez-Zuhri(ö. 124)¹⁸, Salim b. Abdullah(ö. 107)¹⁹, Nafi²⁰ gibi bazı zatlar da fetva verme işiyle meşgul oluyorlardı.²¹ Ancak Medine'de yaşayan ve tabiin tabakasına mensup söz konusu yedi fakihin, sahabeden sonra fetva verme işlemini büyük oranda yüklenmesi onları ön plana çıkarmaktaydı. Medine'de fıkıh, söz konusu

¹⁷ Menna' Kattan, s. 291

¹⁸ İbn-i Şihab'ın ismi, Muhammed'dir. Babasının ismi, Müslim'dir. Künyesi Ebu Bekir'dir. Kureyş'in Zühre kabilesindedir. Resûlullah (SAV) in annesi Amine bu kabileden'dir. Muhammed, bazan "Zühri" bazan da büyükedesine nisbetle "İbn-i Şihab" diye anılır. Tabiindedir, Medine'deki fakihlerden, hadiscilerden ve âlimlerden biridir. Sahabeden on zatı görmüştür. Enes b. Malik ve Rebba b. İbad gibi ashabı kiramdan ve tabiinin büyüklerinden hadis almıştır. Kendisinden de Malik b. Enes, Süfyan b. Üyeyne ve Süfyan-ı Sevri gibi birçok meşhur imamla hadis rivayet etmişlerdir. İbn-i Şihab kendini ilme vermiş ve ilmi öğrenmek için çok gayret göstermiştir. İbn-i Şihab hicretin (124.) yılında (72) yaşında olduğu halde Şam da vefat etmiştir. Geniş bilgi için bakınız: Menna' Kattan, s. 313

¹⁹ Salim b. Abdullah, Adiyy kabilesindedir, künyesi Ebu Amr'dır. Aralarında Yezdec'din kızları da bulunan İran esirleri, Hz. Ömer'in huzuruna getirilince bu kızlara kıymet biçildi ve bu kızları Hz. Ali aldı. Hz. Ali bu kızlardan birini Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'a verdi, bu kızdan Salim b. Abdullah dünyaya geldi. Bu kızlardan birini de oğlu Hüseyin'e verdi, bu kızdan da Ali b. Hüseyin dünyaya geldi. Bu kızlardan birini de Ebu Bekir'in oğlu Muhammed'e verdi, bu kızdan da Kasım b. Muhammed dünyaya geldi. Babasından ve diğer Sahabelerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Zühri ve Nafi gibi tabiinden bir çok zevat hadis rivayet etmişlerdir. Geniş bilgi için bakınız: Menna' Kattan, s. 310

²⁰ Nafi'nin künyesi Ebu Abdullah'dır. Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'ın azadlısıdır. Aslen Deylemlidir. Nafi'yi efendisi Abdullah b. Ömer katıldığı savaşların birinde ganimet olarak almış, sonra onu azat etmiştir. Nafi' Tabiinin büyüklerindedir. Efendisi Abdullah'dan ve Ebu Saidi Hudri'den hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Eyyub-i Sahtiyani, Malik b. Enes Zühri hadis rivayet etmişlerdir. Geniş bilgi için bakınız: Menna' Kattan s. 31

²¹ Şirazi, s. 61-62

yedi fakihin kanalıyla etrafa yayılıyordu. Bu da onların Fukaha-i Seb'a şeklinde isimlendirilmesin nedeni olarak görülebilir.²²

3. Medine'de bu yedi fakihin öne çıkarılmasının bir diğer sebebi olarak da bunların mevaliden değil Arap kökenli olmaları gösterilebilir. Nitekim Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem'den gelen habere göre o şöyle demiştir: *"Abadile öldükten sonra her tarafta fıkıh, Medine hariç, mevalinin elindeydi. Yüce Allah, Medine'yi öteki beldelerden ayırarak ona Kureyşli bir fakih nasib etti. Medine fakihî Said b. Müseyyeb tartışmasız Arap aslındandır"*²³. Bu rivayetten de anlaşıldığı üzere, o dönemde fıkıh ilminde söz sahibi olanlar içerisinde Arap olanların fukaha-i seb'a arasında sayıldığı görülmektedir²⁴.

4. Fukaha-i Seb'a'nın oluşmasında siyasi faktörlerin etkisi de düşünülebilir. İslam teşri tarihinde ilk fıkıh ekolü olarak değerlendirilmesi mümkün olan Fukaha-i Seb'a'nın oluşmasında siyasi çalkantıların sonucunda oluşan sosyolojik yapının etkisi yadsınamaz. Zira, Emeviler döneminde bazı sahâbe çocukları ve tabiînden kimseler, iktidarın çeşitli uygulamaları karşısında muhalefette bulunmuşlar, bu sebeple de toplumda çeşitli karışıklıkların ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştu. Bu tür karışıklıklar karşısında, siyasetle meşgul olmak istemeyen bazı sahabi ve tabiîler, hükümet merkezinden uzak şehirlere çekilerek İslâmi ilimlerle uğraşmayı tercih ettiler. Sahabenin ve Tabiinin çeşitli şehirlere çekilip ilimle meşgul olmasının neticesinde Kufe, Şam, Bağdat gibi şehirlerde farklı ekollerin teşekkülü başlarken Medine'de de Ehl-i Hadis'in nüvesi olan Fukaha-i Seb'a bir ekol olarak teşekkül etmeye başladı.²⁵

²² Ahmed Hasan, **İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi**, çev. Haluk Songur, İstanbul, 1999, s.48-49.

²³ İbnü's-Salah, **Ulumü'l-Hadis**, Halep, 1966, s. 362; M. Yusuf Musa, s.58.

²⁴ Geniş bilgi için bkz.Muhammed Ebu Zehra, *Tarihü'l-Mezehibü'l-İslamiyye*, Darü'l-Fikri'l-Arabi, Beyrut, 1979, s. 256; Adnan Demircan, **Arap-Mevali İlişkisi**, Beyan yay., İstanbul, 1996, s.147; Şirazi, *Tabakatu'l Fukaha*, s.58.

²⁵ Mennâ' el-Kattan, s.289.

İslam teşri tarihinde fıkhi ekollerinin temelleri sahabe uygulamalarıyla atıldığı söylenebilir. Sahabiler Bağdat, Kufe, Mısır, Şam, Medine gibi şehirlere dağılmışlardı. Söz konusu şehirlerin bulunduğu bölgelerin dini, sosyo-kültürel özellikleriyle sahabilerin icthad usullerinin farklılığı fıkhi ekollerin oluşmasının zeminini oluşturmaktaydı.²⁶

2. Fukaha-i Seb'anın Usuldeki Yöntemleri

Fukaha-i Seb'a'nın İslam hukuk tarihinde Ehl-i Hadis yada Hicaz Ekolü olarak bilinen bir fıkıh mektebinin zeminini oluşturduğuna daha önce işaret etmiştik. Fukaha-i Seb'anın usuldeki yöntemi, fıkıh tarihi kitaplarında genişçe bahsedilen ve üzerinde derin tetkikler yapılan Ehl-i Hadisin yöntemi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.²⁷ Zira, Ehl-i Hadis'in oluşum sürecinde Fukaha-i Seb'a'nın etkin bir rol üstlendiği görünmektedir. Medine fıkıhı sahabe döneminde Zeyd b. Sabit, Abdullah B. Ömer, Abdullah b. Abbas gibi sahabiler vasıtasıyla oluşmaya başlamış, ikinci nesil olan Tabiinlerin; özellikle onların arasında öne çıkan Fukaha-i Seb'a'nın eliyle gelişip, başını İmam Malik'in çektiği üçüncü nesle intikal etmiştir.²⁸

Fukaha-i Seb'a'nın icthad usulunun oluşmasında dönemin şartlarının ve bölgeden bölgeye farklılık arzeden ilmi şartların neticesinde oluşmaya başlayan Ehl-i Re'y ekolünün ilk temsilcilerinin yöntem farklılığından kaynaklanan ihtilafların tesiri büyüktür. Zira birbirinden uzak ve değişik toplumsal şartlara sahip olan bu ekollere (Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y) mensup bilginler arasında sosyo-kültürel, coğrafi şartlar ve metodolojik yaklaşımlar sebebiyle görüş farklılıkları hasıl oluyordu. Bu farklılıklar sebebiyle, Kur'an, sünnet ve sahâbîlerin icmâlarıyla hükmü belirtilmemiş olan meseleleri Iraklı bilginler (Ehl-i Re'y), akıl ve icthad ile,

²⁶ M. Yusuf Musa, s.48.

²⁷ Hayreddin Karaman, İslam Hukukunda İctihad, Ankara, 1975, s. 102

²⁸ Salim Öğüt, "Ehl-i Medine mad.", *DİA*, İstanbul, 1996, C. X, s. 509

Fukaha-i Seb'a'nın da içinde bulunduğu Ehl-i Hadis ise daha ziyâde hadis ve geleneklerden hareketle çözmeye çalışıyorlardı.²⁹

İslam devletinin sınırlarının genişlemesine paralel olarak zuhur eden yeni meseleler, İslam toplumunu etkileyerek meselelerin çözümü için müçtehitleri farklı yöntemlere yöneltmesi de bu ekollerin arasındaki içtihat yöntemlerinden kaynaklanan ihtilafları derinleştirmekteydi. Özellikle Sahabe asrından sonra sınırların genişlemesiyle hakimiyet altına alınan ve kültür yapıları farklı olan toplumlar, İslâm toplumunda birçok problemler ortaya çıkmasına, içtihad sahalarının genişlemesine ve içtihad metodlarının zenginleşmesine zemin hazırlamaktaydı. Yeni meseleler zuhur ettikçe Sahabeler arasında içtihad metodlarının farklılığından kaynaklanan görüş ayrılıkları derinleşmiş; Sahabelerin elinde şekillenen birbirinden farklı yöntemler, Tabiiler döneminde Medine'de Fukaha-i Seb'a'dan olan Said bin El-Müseyyeb, Urve bin Zübeyir ve Kasım bin Muhammed; Mekke'de İkrime, Ata b. Ebi Rabbah; Kufe'de Alkame b. Kays gibi Tabiin fakihlerine intikal etmiştir.³⁰

Sahabelerin faaliyetlerinden sonra çeşitli şehirlerde ikamet eden Tabiilerin içtihat usulünde farklı yöntemler benimsemesi söz konusu ekollerin sistemleşmesinde önemli bir rol oynadı. Re'yden çok hadisle amel etmeyi tercih eden Hicaz ekolünün, sahabe ve tabiînden birçok mensupları olmakla birlikte, önde gelen temsilcileri Fukahây-ı Seb'a diye bilinen yedi fakihtir. Bunlar, Medine'de yaşayan sahabelerle birlikte Ehl-i Hadis ekolünü oluşturup, fıkıh usulüne *Amel-i Ehl-i Medine* kavramının girmesine zemin hazırlamışlardır.³¹

Fukaha-i Seb'a, hakkında nass bulunmayan konularda ictihad yaparken, kıyas yerine daha çok toplumsal faydaya önem verir ve genellikle ortaya çıkmamış, farazi problemler üzerinde durmayarak, bu gibi konularda görüş beyan etmekten kaçınırlardı. Nitekim bu yedi fakihin hocala-

²⁹ Abdülvahhab Hallaf, s.98

³⁰ Abdülvahhab Hallaf, 94-95; Mennâ' el-Kattan, s. 292-94.

³¹ Cengiz Kallek, "Fukaha-i Seb'a mad", *DİA*, İstanbul, 1996, C.XIII, s.214.

rından Muaz b. Cebel, insanların bir mesele henüz vuku bulmadan önce, farazi sorular sormasını hoş karşılamazdı. Çünkü ona göre, mesele vuku bulmadan soru sormak insanları re'ye zorlardı. Fukaha-i Seb'a da re'yden kaçınmak için bu yöntemi benimsiyor, şöhret bulmuş olmasa bile hadise tutunmayı esas alıyorlardı.³² Bu sebeple bu ekolün mensupları hadîsleri araştırıyorlar, onunla amel ediyorlar, zayıf da olsa, hadîsin reyden üstün olduğunu ileri sürüyorlardı.³³ Nitekim Said b. Müseyyeb, verdiği bazı fetvalarıyla Fukaha-i Seb'a'nın nassın zahirine göre fetva verme şeklinde tezahür eden içtihat yöntemine dair dikkate değer bir tutum sergilemiştir.

Medine fakihlerinin önde geleni olan Said b. Müseyyeb, verdiği fetvalarda genel manada nassın zahiriyle, delaletiyle hareket etmeyi tercih etmiştir. Bunun en açık ve bilinen örneği bir kadının parmaklarının diyetinin ne olacağı hususudur. Ona göre bir kadının bir parmak diyeti on deve, iki parmak diyeti yirmi deve, üç parmak diyeti otuz deve, dört parmak diyeti ise yirmi devedir. Onu bu fetvası Ehl-i Hadis'in hadis kaynaklı şu görüşüne dayanır: Kadının organ diyeti erkeğin tam diyetinin üçte birine kadar erkek organ diyetinin aynısı olmakla birlikte, tam diyetin üçte birini geçtiği zaman erkek organ diyetinin yarısı olarak değerlendirilir. Said b. Müseyyeb'in bu şekildeki fetvası Ehl-i Re'y tarafından tenkide uğramıştır. Onlara göre, cinayetin büyüklüğü cezanın azalmasına neden olmaz. Beş parmağı kesen birinin cezası, üç parmağı kesen birinin cezasından daha az olamaz.³⁴

Fukaha-i Seb'a'nın metodunda Hadis'in baş mevkiyi işgal etmesinin ve büyük oranda hadisın zahiriyle amel edilmesinin en mühim sebebi bu ekolün teşekkül ettiği şehir olan Medine'nin sosyo-kültürel ortamıdır. Yukarıda zikrettiğimiz gibi Medine, sahabenin ileri gelenlerinin yaşadığı bir yer olmasından dolayı, hadislerin ve sahabe fetvalarının yaygın oldu-

³² Abdullah Çolak, s.82; Mennâ' Halil el-Kattan, s.382

³³ Mennâ' el-Kattan, a.g.e., S. 292-94.

³⁴ Malik, Muvatta,Şeybani rivayeti, Kahira, 1987, s. 211; Hallaf, s. 123-124

ğu bir merkezdi.³⁵ Bu sebeple burada re'ye çok az ihtiyaç duyuluyordu. Çünkü meselelerin çözümünde çoğu zaman hadis ve esere ulaşma imkanı vardı. Ehl-i Hadis de bunlara ağırlık verip, çok fazla ihtiyaç duymamalarından dolayı mücerret re'ye karşı çıkıyor ve zaruret olmadıkça onu başvurmamayı tercih ediyorlardı.³⁶

Özel anlamda Fukaha-i Seb'a'nın genel anlamda Ehl-i Medine'nin re'ye fazla yer vermediği hususunda yaygın bir kanaat olmakla birlikte, onların içtihat usulünde re'ye başvurduğuna dair çeşitli rivayetler de mevcuttur. Fukaha-i Seb'a, re'yi bazen Hz. Peygamber'in hadislerini tercihte, bazen de nassın zahirine bağlı kalmaksızın mücerret rey şeklinde kullanırlardı. Ancak Fukaha-i Seb'a'nın hadisleri kabul etme noktasında izledikleri yöntem ve bazen de hadisin açık hükmüne aykırı içtihatları çeşitli eleştirilere konu olmuştur. Hatta kimi zaman onların hadise karşı tavırları sebebiyle, muhalifleri nazarında eleştirilere uğradıkları görülmüştür.³⁷

İmam Mâlik'in öğle ve ikinci namazlarının birleştirilmesine dair rivayet ettiği hadisle ilgili yaptığı yorum Ehl-i Hadis'in bazen nassın zahirine göre hareket etmediğine dair açık bir örnektir. İmam Malik söz konusu hadiste Hz. Peygamber'in öğle ve ikinci namazlarını birleştirdiğine ve aynı şekilde herhangi bir yağmur korkusu olmadığı halde akşam ve yatsı namazlarını da birleştirdiğine dair bir haber rivayet eder. Fakat hadisin sonunda, "Benim düşünceme göre (erâ) bu yağmurlu bir günde oldu." şeklinde bir yorum yapar.³⁸ Hâlbuki hadis açıkça Peygamber'in herhangi bir özür olmaksızın namazları birleştirdiğini zikretmesine rağmen

³⁵ İbrahim Kafi Dönmez, "Ameli Ehl-i Medine Maddesi.", *DİA*, İstanbul, 2001, C. III, s. 21.

³⁶ Abdullah Çolak, *İslam Hukuk Tarihi ve Delilleri*, Malatya, 2008, s.128

³⁷ Ali Pekcan, "İmam Muhammed'in Medine Ehli ile Yaptığı Fihî İçerikli Tartışmalarda İzlediği Diyalektik Yöntem Üzreine Bir Değerlendirme" *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi*, S. 5, 2005, s. 153-160; Şafii, *Kitabu'l-Umm*, Daru'l-Vefa baskısı, 2001, C. VII, s. 192

³⁸ Malik b. Enes, *Muvatta*, Beyrut, 1997, C. I, s. 208

Mâlik yağmur mazeretiyle böyle bir istisnaya cevaz vermeyeceğini söylemektedir.³⁹

Fukaha-i Seb'a'dan olan Urve b. Zübeyr'in tevbe eden yol kesicilerin(katta'u't-tarik) durumuyla ilgili verdiği fetva, Medinelilerin reyden bağımsız olmadıklarının bir başka örneğidir. Çünkü o, bu fetvasında nassa bağlılığıyla bilinen Fukaha-i Seba ekolünün içtihat yönteminden farkı bir yöntemle hareket etmiştir. Zira, tevbe edip pişman olan yol kesicilerin affedilmesi yönünde sahabe arasında bir kanaat vardı. Hz. Osman ve Hz. Ali tevbe eden yol kesicileri affetme şeklinde içtihatla bulunmuşlardı. Onların bu içtihadı, " Allah'a ve Resûlüne savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası; ancak öldürülmeleri, yahut asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi, yahut o yerden sürülmeleridir. Bu cezalar onlar için dünyadaki bir rezilliktir. Ahirette de onlara büyük bir azap vardır. Ancak onları ele geçirmenizden önce tövbe edenler bunun dışındadırlar. Artık Allah'ın çok bağışlayıcı, çok merhamet edici olduğunu bilin." mealindeki Maide Suresinin 33. ve 34. ayetlerine dayanmaktaydı. Ayete göre yakalanmadan tevbe eden yol kesicilerin affedilmesi gerekiyordu. Ayetin açık beyanına ve sahabe uygulamasına rağmen Urve b. Zubeyr, tevbe eden yol kesicinin tevbesinin kabul edilmemesi ve cezalandırılması yönünde içtihatla bulunmuştur.⁴⁰

Said b. Müseyyeb'in literal olarak hadisin zahirine göre hareket ederek verdiği fetvayı yukarıda zikretmiştik. Said b. Müseyyeb'in Medineliler'in uygulamalarına riayet ettiğini gösteren yukarıdaki misal yanında onun bazen hadisin zahirine göre hareket etmediğini, Medineliler'in uygulamalarından ayrıldığını gösteren rivayetler de mevcuttur.

Said b. el-Müseyyeb'in haberine göre ikinci halife Hz. Ömer azı dişin yaralanmasına karşılık diyet olarak bir deveye hükmederken,

³⁹ Medine'lilerin sahabe içtihadına ve sünnete aykırı fetvaları için bkz; Ahmet Hasan, s.155-160.

⁴⁰ Taberi, Camiu'l Beyan, Daru'l-Hicr baskısı, C. VIII, s. 364; M. Yusuuf Musa, 177

Muaviye, beş deveye hükmetmiştir. Azı dişinin yaralanmasının diyetinin miktarı hakkında birbirinden farklı iki fetvayı da tercih etmeyen Said, kendi görüşüne istinaden azı dişinin yaralanmasının diyetinin iki deve olması gerektiğini ileri sürer.

Bu rivayet, azı dişi yaralanmasının diyetinde Said b. el-Müseyyeb'in mücerret reye göre hareket ettiğini gösterir. Oysa Medineliler azı dişi yaralanması için beş deveye karar veren Muaviye'yi takip ederler. Mâlik de, Peygamber'in diş yaralanması için beş deveye hükmettiğini ileri sürer ve azı dişinin de bir diş olduğuna göre onun diyeti beş deve olmalıdır der.⁴¹ Said b. el-Müseyyeb'in tamamen kendi reyine göre hareket etmiş olması ve Malik'in azı dişinin diğer dişlerle aynı olması gerektiği şeklinde fetva vermiş olması Medinelilerin reyden bağımsız hareket etmediğini göstermektedir.⁴²

Fukaha-i Seb'a'nın geleneğinde reyin başka bir tarzı olan kıyasın kullanıldığına dair olan rivayetler, Medinelilerin re'nden bağımsız olduklarını gösteren bir başka delildir. Bu hususta Fukaha-i Seb'a'nın üstadlarından olan İbn Abbas'ın azı dişi yaralanmasının diyetine dair verdiği fetvada kıyasın basit bir şeklini kullanmıştır. İbn Abbas'a bu konuda bir soru sorulmuş o da özünde kıyasın basit bir şeklini barındıran şu cevabı vermiştir: " Parmakların büyüklüklerinin farklı olmasına rağmen parmakların tazminatının eşit olması durumunda olduğu gibi azı dişi de diğer dişler gibi normal bir diştir." Bu konuda hiç şüphe yok ki İbn Abbas kıyas yapmış; fakat onu bu kıyası bugün bildiğimiz kıyasın gerisinde kalan basit bir kıyas şeklini almıştır.⁴³

Ehl-i Hadsin üçüncü neslinin üstadı olan İmam Malik de hırsızın elinin kesilmesi tartışmasında açıkça kıyasa başvurmuştur. Mâlik şöyle der: "*Birlikte çalışan işçi veya amelelerden biri diğerinin bir eşyasını çalarsa onun eli kesilmez. Bu olay hırsızlıkla paralel değildir fakat zimmet ile benzerdir*

⁴¹ Malik b. Enes, Muvatta, Beyrut, 1997, C. II, 861-862

⁴² Ahmet Hasan, s.155-158.

⁴³ Ahmed Hasan, 165; Muvatta, Şeybani rivayeti, s. 210

ve zimmete geçirenin eli kesilmez." Buna ilaveten iki benzer örnek daha verir. Malik'e göre eğer adam diğerinden bir şey ödünç alır ve onu geri vermezse onun eli kesilmez. O, bu olayın borcunu kendi kusuruyla ödemeyi reddeden borçlunun durumuna tekabül ettiğini söyler. Ona göre borcunu ödemeyi reddeden borçlunun eli kesilmez.⁴⁴

Fukaha-i Seb'dan olan Kasım b. Muhammed'den gelen bir rivayet onun en azından tercihte bulunma şeklinde içtihadı yol açan rivayetler arasında ihtilafın rahmet olarak değerlendirilmesi Hicaz ekolünün içtihadı meylini göstermesi açısından dikkate değerdir. Kasım b. Muhammed ashab arasındaki ihtilafları rahmet olarak değerlendirerek, ihtilafların yokluğunu sıkıntı olarak görür.⁴⁵

Yukarıda zikrettiğimiz rivayetler göstermektedir ki Ehl-i Hadis olarak bilinen Hicaz Ekolü reyden bağımsız değildir. Fukaha-i Seb'a'nın da içinde bulunduğu Hicaz Ekolü nassın zahiriyle hareket ettiği gibi bazı meselelerin çözümünde re'ye de başvurmaktan geri durmamışlardır.

Yukarıda zikrettiğimiz üzere Fukaha-i Seb'a'nın hem oluşma hem de yöntemlerinin farklılaşması sürecinde, re'yle hareket etmeyi tercih eden Irak Ekolünün etkisi göz ardı edilemez. Hicaz diğer bir deyişle Medine ekoluna alternatif olarak gelişen Ehl-i Rey ekolünde hâdis azdı ve çoğunda da sıhhat şartı mevcut değildi. Bu sebeple Irak'taki rey görüşünü benimseyen âlimler hadîslerin kabulünde çok müşkülpesent davranıyorlardı, özellikle İslâm toplumunda siyasî bölünmeden ve gerçekten hadîslere uydurmacılığın girmesinde açık tesiri görülen çeşitli grupların ortaya çıkmasından sonra bu iki ekolden her birinin âlimleri, diğerini hüküm çıkarmadaki metodları sebebiyle ayıplıyorlardı. Medine âlimleri Küfe âlimlerinin fetvadaki cür'etlerini ayıplıyorlar; rey âlimleri ise, hadîs âlimlerinin zayıf hadîs almalarını takbih ediyorlardı. İki ekole mensup fakihlerin yöntem farklılıkları ve hadise olan yaklaşımları sebebiyle birbi-

⁴⁴ İmam malik, C. II, s. 406

⁴⁵ Zerka, s. 84;

rini kıyasıya eleştirmeleri, iki ekol arasında yöntemsel farklılıklara sebep oluyordu. Bu yöntemsel farklılıklar, aynı nassdan farklı hükümler çıkarılması sonucunu doğuruyordu.⁴⁶

Musarrat hadisi konusundaki yorumlar Iraklılar ile Hicazlılar arasındaki içtihat farklılığına dair mevcut bir örnektir. Hz. Peygamber'in şöyle dediği bildirilir: *"Ürünü daha büyük göstermek için devenin ve koyunun memelerinde sütü biriktirme. Eğer birisi musarrat bir hayvanı (onu ürününü - sütünü- çok göstermek için bir müddet sütü memelerinde biriktirilen hayvan) satın alırsa, sütünü sağmış ise, ondan hoşlandıysa tutsun veya bir sa' hurmayla birlikte geri versin."*⁴⁷ Irak fakihlerine göre sütü sağılan hayvan, sağılan sütün kıymetiyle beraber iade edilmelidir. Iraklılar, hayvanı geri veren kimse, hayvanla beraber bir sa' hurma değil, sütün bedelini öder görüşündedir. Hayvanın memelerinde tutulan sütün değişik hayvan türlerine göre kalite ve miktarının farklı olabileceği nedeniyle Iraklılar böyle bir yorum yapmıştır. Hadiste herhangi bir kalite ve miktardaki süt için tazminat olarak belirlenen bir sa' hurma mantıken sütün bedeli olamaz. Buradan hareketle Iraklılar bir sa' hurma yerine sütün bedelinin ödenmesi görüşünü benimserler. Hicaz fakihlerine göre, böyle durumdaki kişi, hayvanı, hadiste belirtildiği üzere bir sa' hurmayla beraber iade etmelidir. Zira burada Hicazlılar hadisin zahirine göre amel etmeyi tercih ederler.⁴⁸

Sonuç

Fukaha-i Seba, Medine'de aynı dönemde yaşayan, bazen re'ye göre fetva vermekle birlikte çoğunlukla naslar arasında tercih yapmak şeklinde içtihat eden fakihleri anlatmak için H. II. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlayan bir tabirdir.

Medine'de aynı dönemde yaşayan yedi fakih için kullanılan Fukaha-i Seba tabirinin oluşmasının çeşitli nedenleri vardır. Bunlar; saha-

⁴⁶ Iraklıların reye başvurmasının diğer nedenleri için bakz.: Hallaf, 113-117

⁴⁷ Müslim, Sahih-i Müslim, Bu'yu 11, Daru'l Muğni, Kahire, trs., s. 815

⁴⁸ Hallaf, s. 121

benin teşri yöntemlerinin farklı olması, Medine şehrinin kültürel ortamı ve Medine'nin Hadisler bakımından zengin bir geleneğe sahip olması ve Tabiinler döneminde Kufe, Mekke, Bağdat gibi şehirlerde ilmi faaliyetlerde Arap olmayanların hakim olmasına rağmen, Medine'nin ilmi faaliyetlerine Arapların hakim olmasıdır. Söz konusu yedi fakihin Arap olması bu tabirin meşhur olmasını sağlamıştır.

Çalışmamızın neticesinde anlaşılan bir diğer husus da Fukaha-i Seb'a'nın re'y ve kıyas yerine daha çok hadis rivayet etmeyi ve hadisle olduğu gibi amel etmeyi tercih etmeleridir. Fakat bu onların re'yden tamamen uzak durduğu anlamına gelmez. Çeşitli vesilelerle onların da re'ye başvurduğu görülmektedir.

Fukaha-i Seba'yı teşkil eden fakihlerin fetva vermedeki dereceleri birbirinden farklıdır. Bunların içinde özellikle Said b. Müseyyeb çok fetva vermekle öne çıkmıştır. Said b. Müseyyeb bu özelliğinden dolayı Medinelilerin önderi olarak telakki edilmiştir. Fukaha-i Seba'yı teşkil eden şahsiyetler fetva hususunda farklı dereceleri işgal etmesine rağmen, onların hadis rivayetine dair hassasiyetleri onları bir paydada birleştirmiştir. Onların hadis rivayetiyle, hadisin zahirine göre içtihat etmeyi birleştirmesi, müçtehit imamlar devrinde Medine'de teşekkül eden Malikilik mezhebinin oluşmasına da zemin hazırlamıştır.

KAYNAKLAR

- Abdullah Çolak, İslam Hukuk Tarihi ve Delilleri, Malatya, 2008.
 Abdülvahhab Hallaf, İlk Dönem İslam Hukuku, Trc. Abdulhadi Timurtaş, Pınar Yay., İstanbul, 2006.
 Adnan Demircan, **Arap-Mevali İlişkisi**, Beyan yay., İstanbul, 1996.
 Ahmet Hasan, İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi(trc. Haluk Songur), İstanbul, 1999.
 Ali Özek, Hadis Ricali, İstanbul
 Cengiz Kallek, "Fukaha-i Seb'a mad", **DİA**, İstanbul, 1996, C.XIII.
 Cengiz Kallek, "Kasım b. Muhammed Mad.", **DİA**, İstanbul, 2001, C. XXIV.
 Ebu İshak Şirazi, Tabakatu'l Fukaha, Beyrut, 1970
 Hayreddin Karaman, İslam Hukunda İctihad, Ankara, 1975
 İbn Hallikan, Vefayat'ül-A'yan, Daru'l-Sadr, Beyrut, trs.
 İbn Kuteybe, el-Ma'arif, Kahire, Daru'l Mearif baskısı, trs.
 İbn Nedim, el-Fihrist, Kahire, 1971.

İbn Sad, *Tabakat'ul-Kübra*, Kahire, 2001.

İbn-i Hacer, *El-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, Mısır, 1853, C. III.

İbnü's-Salah, **Ulumü'l-Hadis**, Halep, 1966.

İbrahim Kafi Dönmez, "Ameli Ehl-i Medine Maddesi.", **DİA**, İstanbul, 2001, C. III,

İsmail Hakkı İzmirli, *İlm-i Hilaf*, Sadeleştiren: Ali Duman, Malatya, 2004.

M. Özgü Aras, "Ebu Bekir b. Abdurrahman Maddesi", **DİA**, İstanbul, 1994, C. X.

Müslim, *Sahih-i Müslim*, Bu'yu 11, Daru'l Muğni, Kahire, trs.

M. Yusuf Musa, *Fıkh-i İslam Tarihi*, İstanbul, 1983

Malik b. Enes, *Muvatta*, Beyrut, 1997.

Malik b. Enes, *Muvatta*, Şeybani rivayeti, Kahira, 1987.

Mehmet Erdoğan, "Harice b. Zeyd Mad.", **DİA**, İstanbul, 1997, C. XVI.

Mennâ' el-Kattan, *Tarih-i Teşr-i' İslamiyyin*, Riyad, 1996.

Muhammed Ebu Zehra, *Tarihü'l-Mezehibü'l-İslamiyye*, Darü'l-Fikri'l-Arabi, Beyrut, 1979.

Muhammed el-Hudari, *Tarih-i Teşr'i-i İslam*, Mısır, 1960.

Mustafa Ahmet el-Zerka, *İslam Hukuk Ekolleri*, Trc: Ali Pekcan, İstanbul, 2007.

Şafii, *Kitabu'l-Umm*, Daru'l-Vefa baskısı, 2001.

Taberi, *Camiu'l Beyan*, Daru'l-Hicr baskısı, C. VIII.